

Małgorzata DAWIDZIAK-KŁADOCZNA

Analiza leksykalno-semantyczna wyrazu tolerancja

I. Wstęp

Tolerancja jest przedmiotem zainteresowania specjalistów reprezentujących różne dziedziny wiedzy: socjologię, nauki polityczne, historię, teologię, etykę, filozofię, pedagogikę, a nawet weterynarię, o czym świadczą liczne opracowania naukowe poświęcone temu problemowi¹. Również samo pojęcie tolerancji było badane, m.in. przez etyków i filozofów² oraz językoznawców opisujących je pod kątem lingwistyczno-kulturowym i socjolingwistycznym³. Bardzo ciekawą pracą

¹ Oto kilka przykładów nowszych prac na ten temat: *Kategorie pedagogiczne: odpowiedzialność, podmiotowość, samorealizacja, tolerancja, twórczość, wyobraźnia*, red. J. Górniewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2001; *Literatura, kultura, tolerancja*, red. G. Gazda, I. Hübner, J. Pluciennik, Universitas, Kraków 2008; *Pluralizm i tolerancja*, red. K. Wiliński, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1998; J. Ratzinger, *Wiara – prawda – tolerancja: chrześcijaństwo a religie świata*, przeł. R. Zajączkowski, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2005; J. Tazbir, *O tolerancji*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1992; J. Tazbir, *Reformacja – kontrreformacja – tolerancja*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1996; *Tolerancja*, red. M. Szyszkowska, T. Kozłowski, Spółdzielnia Wydawnicza Anagram, Warszawa 2003; *Tolerancja a edukacja*, red. M. Patalon, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2008; *Tolerancja i wielokulturowość – wyzwania XXI wieku*, red. A. Borowiak, P. Szarota, Wydawnictwo Academica, Warszawa 2004; M. Zieliński, *Religia a moralność*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2000. Przykładem może też być pozycja, w której zawiera się niniejszy artykuł, będąca XV tomem serii „Tolerancja: Studia i Szkice” ukazującej się w Częstochowie od 1994 roku pod redakcją Adama Rosoła i Marka Szczepańskiego.

² M.in.: J. Keller, *Tolerancja jako zasada moralna i postawa*, „Studia Filozoficzne” 1961, nr 1, s. 181–198; I. Lazari-Pawłowska, *Trzy pojęcia tolerancji*, „Studia Filozoficzne” 1984, nr 8, s. 105–118; L. Żuk-Lapińska, *Problem tolerancji*, Wydawnictwo UW, Warszawa 1990.

³ Przykładem może być seria artykułów Stanisława Podobińskiego opublikowana w: „Tolerancja: Studia i Szkice” (tomy I–VII) poświęcona pojęciu tolerancji i nietolerancji w stereotypach

są również rozważania Jadwigi Puzyniny⁴, stanowiące zarys historii etycznego znaczenia słowa tolerancja. Niniejszy tekst stanowi efekt prac filologa i jest próbą poczynienia pewnych uwag leksykalno-semantycznych, które mogą okazać się przydatne w badaniach prowadzonych na gruncie innych nauk, w tym socjologii.

Celem artykułu jest pokazanie jak najszerszego rozumienia pojęcia tolerancji zarówno we współczesnej polszczyźnie, jak i w dziejach języka polskiego, do czego doprowadzi prześledzenie znaczeń tolerancji utrwalonych w słownikach ogólnych języka polskiego, uchwycenie powiązań tego pojęcia z innymi, a także przyjrzenie się jego funkcjonowaniu w tekstach. Niniejszy artykuł sytuuje się wśród studiów semantycznych poświęconych nazwom wartości. Narzędzia badawcze wykorzystywane w tego typu analizach (również w tym artykule) zostały opisane, m.in. w dwóch tomach tzw. „lubelskiej czerwonej serii”⁵.

II. Tolerancja w słownikach

Pochodzenie wyrazu

Wyraz tolerancja pochodzi od francuskiego słowa *tolérance*, którego źródłem była natomiast łacińska *tolerantia* definiowana jako ‘wytrzymałość na coś’⁶ (SSZ, s. 290; WSWO, s. 1262)⁷. Analizowany leksem nie był znany w staropolszczyźnie i polszczyźnie XVI wieku, co potwierdzają odpowiednie słowniki (SSStp, SPXVI). Wcześniej jego odpowiednikiem był wyraz cierpliwość (NSEJP, s. 499). Słowo tolerancja najprawdopodobniej zostało zapożyczone wraz z innymi galicyzmami w XVIII wieku, choć wydawany w latach 1807–1814

językowych: *Nietolerancja tkwiąca w stereotypach językowych* (t. I, s. 105–111), *Przejawy tolerancji i nietolerancji w dziejach polszczyzny* (t. II, s. 57–60), *Europejskie autostereotypy i heterostereotypy* (t. III, s. 137–143), *Stereotypy w polityce* (t. IV, s. 197–201), *Narodowościowe i religijne uprzedzenia i fascynacje jako przejaw stereotypów językowych* (t. V, s. 229–234), *Agresja w stereotypach językowych współcześnie studiujących nauczycieli a atrybucja cech leksemu: „człowiek”* (t. VI, s. 105–110), *Wербalizacja stosunku do zwierząt jako przejaw mentalności i doświadczeń mieszkańców Stróżnej w dawnym Nowosądeckiem. Analiza socjolingwistyczna* (t. VII, s. 303–307).

⁴ J. Puzynina, *Tolerancja*, [w:] eadem, *Słowo – wartość – kultura*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1997, s. 338–348.

⁵ *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, red. J. Bartmiński, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2003; *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, red. J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1993.

⁶ Ponieważ termin *tolerantia* został utworzony od dwóch wyrazów: *tolero* oraz *are* w dosłownym tłumaczeniu oznacza ‘cierpliwą wytrzymałość’.

⁷ W nawiasie podaję skrót tytułu słownika oraz ewentualnie numer tomu i strony, z których pochodzi cytat. Wykaz stosowanych skrótów znajduje się na końcu artykułu.

SJPLin nie notuje go⁸. Jednak badania tekstów oświeceniowych, głównie publicystyki⁹ i mów sejmowych dowodzą, że słowo tolerancja było już wówczas w powszechnym użyciu. Przykładem może być wypowiedź posła Butrymowicza na 122 sesji Sejmu Wielkiego: „Wolne Narody utrzymywać Tolerancją powinny, bo ta jest najpierwszą wzrostu ich i siły sprężyną”¹⁰.

Wyrazy pokrewne

Najstarszy słownik, w którym pojawiają się wyrazy oparte na rdzeniu toleranc-, to tzw. „słownik wileński” (SJPWil) wydany w 1861 roku, który podaje wyrazy: tolerancja, tolerować, tolerowanie. Znacznie więcej formacji urobionych od wspomnianego rdzenia notuje wydawany na początku XX wieku tzw. „słownik warszawski” (SJPWarsz). Są to: tolerancja, tolerancyjnie, tolerancyjny, tolerant, tolerantka, tolerować i tolerowana (nie w znaczeniu imiesłowu, ale rzeczownika). Dwa spośród nich – tolerantka (‘forma żeńska od tolerant’ SJPWarsz, t. 7, s. 77) i tolerowana (‘kobieta publiczna, nierządnicą, zostająca pod nadzorem policyjno-lekarskim’ SJPWarsz, t. 7, s. 77) – miały bardzo krótką historię w polszczyźnie, ponieważ nie są już notowane przez żaden słownik powojenny. Wszystkie najważniejsze współczesne źródła leksykograficzne (SJPD, SJPS, SWJP, PSWP, ISJP, USJP) wymieniają następujące wyrazy tworzące omawianą tu rodzinę wyrazów: tolerancja, tolerancyjnie, tolerancyjny i tolerować. Tylko SJPD podaje formacje tolerancki (przy której pojawia się kwalifikator „dawne” i definicja: ‘tolerancyjny’ SJPD, t. 9, s. 177) i tolerant (opatrząc ją kwalifikatorem „rzadkie” i definiując jako ‘człowiek odznaczający się tolerancją’ SJPD, t. 9, s. 177), a że jest to najstarszy ze słowników powojennych, należy uznać, iż owe leksemy wyszły już z użycia, co dodatkowo potwierdzają wspomniane kwalifikatory znajdujące się przy hasłach. Z kolei źródło to nie podaje słowa tolerancyjność, które można uznać za stosunkowo nowe w języku polskim. Warto też wspomnieć, że tylko niektóre słowniki (SJPD, SJPS, PSWP, ISJP) odnotowują rzeczownik odczasownikowy tolerowanie.

Znaczenia leksemu tolerancja

Od początku funkcjonowania w polszczyźnie wyraz tolerancja był polisemem, czyli wyrazem wieloznacznym używanym w więcej niż jednym znacze-

⁸ NSEJP, powołując się na brak leksemu w SJPLin, błędnie podaje informację, że wyraz tolerancja pojawił się w polszczyźnie dopiero w XIX wieku.

⁹ Por. A. Grześkowiak-Krwawicz, *O formę rządu czy o rząd dusz?*, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2000; K. Sędziak-Paździora, *Tolerancja i wolność w ujęciu Hugona Kollątaja*, „Tolerancja: Studia i Szkice”, t. XI, red. A. Rosół, M.S. Szczepański, Częstochowa 2005, s. 41–45.

¹⁰ Diariusze Sejmu Wielkiego dostępne na: <http://www.wbc.poznan.pl> [stan z: 22.11.2010 r.].

niu, odnoszącym się do różnych rzeczy lub zjawisk. Oto znaczenia, w jakich funkcjonował lub funkcjonuje omawiany leksem:

1. Zgodnie z definicją w „słowniku wileńskim” tolerancja ‘znaczy po staropolsku pobrażanie; dla ludzi innej wiary i innego sposobu myślenia, byle byli zacni, na chrześcijan prawy pobrażanie, czyli tolerancję’ (SJPWil, t. 2, 1708). Niemal identyczne znaczenie przetrwało do dziś. Potwierdzają to wszystkie analizowane źródła leksykograficzne. Modyfikacji ulegają jedynie nieznacznie sformułowania definicji. Oto ich przegląd: ‘względność, pobłażliwość dla innych przekonań, np. politycznych, religijnych’ (SJPWarsz, t. 7, s. 77), ‘wrozumiałość, pobrażanie dla cudzych poglądów, wierzeń, dla czyjegoś postępowania’ (SJPD, t. 9, s. 176), ‘szacunek dla cudzych poglądów lub wierzeń wyrażający się w dopuszczeniu ich do głosu; wrozumiałość, pobrażanie wobec jakiegoś zjawiska’ (MSJP), ‘postawa lub zachowanie zakładające poszanowanie poglądów, uczuć, przekonań odmiennych od własnych; wrozumiałość, pobłażliwość’ (SWJP, s. 1137), ‘świadoma postawa zgody na wyznawanie i głoszenie poglądów odmiennych od własnych, poszanowanie przekonań i uczuć różnych od własnych, wrozumiałość’ (PSWP, t. 43, s. 35), ‘uszanowanie czyichś poglądów lub zachowań, zwłaszcza innych niż nasze własne’ (ISJP, t. 2, s. 833), ‘poszanowanie czyichś poglądów, wierzeń, upodobań, czyjegoś postępowania, różniących się od własnych’ (USJP, t. 4, s. 828).

Podsumowując przedstawione definicje i zbierając wszystkie zawarte w nich informacje, należy stwierdzić, że tolerancja to: nazwa postawy (zachowania) przejawiającej się w wrozumiałości (szacunku, poszanowaniu, pobrażaniu, wyrażeniu zgody) dla innych (cudzych, odmiennych, różniących się od własnych) przekonań (uczuć, poglądów, wierzeń, upodobań, zjawisk) religijnych lub politycznych. Większość definicji ma charakter realnoznaczeniowy, choć wspomagane są też informacjami synonimicznymi, utożsamiając omawiane pojęcie z pobłażliwością, pobrażaniem i wrozumiałością. Omówione tu znaczenie tolerancji przez wszystkie słowniki traktowane jest jako znaczenie główne (podstawowe). Źródła leksykograficzne przyporządkowują je do leksyki ogólnej, nienacechowanej stylistycznie; wyjątek stanowi USJP, który znaczenie to opatruje kwalifikatorem „książkowe”.

2. W polszczyźnie XIX-wiecznej analizowany tu wyraz rozumiany był również jako ‘podatek wnoszony przez Żydów do rządu pruskiego, uwalniający ich od służby wojskowej’, przy czym redaktorzy kwalifikują wyraz jako prowincjonalizm śląski (SJPWil, t. 2, 1708). Znaczenie to odnotowuje później jedynie „słownik warszawski”, ale podaje je bez jakiegokolwiek kwalifikatora.

3. Już na przełomie XIX i XX wieku rozwinęło się kolejne znaczenie tolerancji, o czym przekonuje „słownik warszawski”, który jako pierwszy je podaje: ‘dozwolona prawem różnica w próbie wybitej monety lub w próbie wyrobu, ce-

chę rządową sprawdzonego’ (SJPWarsz, t. 7, s. 77). Przytoczone tu znaczenie uległo po II wojnie światowej rozszerzeniu, co potwierdza kolejny w chronologii słownik, definiując je w sposób następujący: ‘dopuszczalne odchylenie od ustalonych, przepisowych wielkości, typów wymiarów, formatów lub jakości wytwarzanych produktów’ (SJPD, t. 9, s. 176). Opisane znaczenie pojawia się też (z kwalifikatorem „techniczne”) w każdym innym słowniku współczesnej polszczyzny. Natomiast w USJP tolerancja w opisanym znaczeniu nie jest rozumiana jako polisem, ale homonim, co oznacza, że zdaniem autorów tego źródła leksykograficznego tolerancja w opisywanym znaczeniu nie wykazuje żadnych związków semantycznych ze znaczeniem: ‘postawa lub zachowanie zakładające poszanowanie poglądów, uczuć, przekonań odmiennych od własnych; wyrozumiałość, pobłażliwość’. Inaczej mówiąc, są to dwa odrębne wyrazy, które odnoszą się do pojęć zupełnie ze sobą niezwiązanych, niewykazujących żadnego pokrewieństwa znaczeniowego, a których zbieżność brzmienia i pisowni jest tylko przypadkowa. Niezależnie od opisanych sporów terminologicznych tolerancją w znaczeniu technicznym posługują się przedstawiciele nauk przyrodniczych, ekonomicznych i wojskowych. We wszystkich tych dyscyplinach traktuje się ją jako granicę przekraczania ustanowionych norm i standardów.

4. Spośród wszystkich analizowanych słowników jedynie SJPD odnotowuje użycie wyrazu tolerancja w znaczeniu terminu fotograficznego: ‘zdolność emulsji do wyrównywania błędów w naświetlaniu’ (SJPD, t. 9, s. 176). Wprawdzie w literaturze specjalistycznej pojawia się połączenie tolerancja naświetlenia¹¹, ale wydaje się, że nieuzasadnione jest w tym wypadku oddzielanie tego znaczenia od znaczenia opisywanego w punkcie 3. Tolerancja może być tu zatem ‘dopuszczalnym odchyleniem od ustalonych, przepisowych wielkości’ (SJPD, t. 9, s. 176).

5. Dopiero w XX wieku zaczęto używać wyrazu tolerancja w znaczeniu ‘odporność organizmu na czynniki szkodliwe, jego zdolność do znoszenia dużych dawek leków, trucizn itp. bez objawów chorobowych’. Znaczenie to w zacytowanej definicji opatrzone kwalifikatorem „medyczne” ulega jednak rozszerzeniu, czego potwierdzeniem jest traktowanie go w ostatnich latach jako terminu biologicznego, np. ‘brak ujemnych objawów organizmu na bodźce chemiczne, fizyczne, biologiczne’ (SWJP, s. 1137), ‘zdolność żywego organizmu do znoszenia bez szkody bodźców fizycznych, chemicznych lub biologicznych’ (ISJP, t. 2, s. 833). Podobną definicję, choć w wersji uszczegółowionej i bardziej doprecyzowanej, można znaleźć w jednym z najobszerniejszych słowników najnowszej polszczyzny: ‘zdolność żywego organizmu do znoszenia bez szkody dla niego (do pewnej granicy) bodźców fizycznych, chemicznych lub biologicz-

¹¹ Tolerancja naświetlania (inaczej tolerancja filmu) – tolerancja błony fotograficznej na różnice w ogólnym oświetleniu (źródło: www.fanfoto.pl/tolerancja_naswietlania.html [stan z: 12.05.2009 r.]).

nych' (USJP, t. 4, s. 828). Opisane tu znaczenie w pewnym sensie wykazuje cechy bliskie znaczeniu technicznemu analizowanego tu pojęcia (punkt 3), ponieważ podobnie jako ono zwraca uwagę na granicę, tym razem odporności organizmu na różnorodne bodźce (np. leki, drobnoustroje czy czynniki chemiczne).

6. Jedynie ISJP jako osobne znaczenie tolerancji podaje rozumienie jej jako 'pobłażanie dla nagannych zachowań lub zjawisk albo dla osób, które zachowują się nagannie' (ISJP, t. 2, s. 833). Nie oznacza to jednak, że pozostałe słowniki nie notują użycia omawianego leksemu w tym znaczeniu, wręcz przeciwnie: znaczenie to jest uwzględniane w definicjach tolerancji w znaczeniu podstawowym (opisanym przeze mnie w punkcie 1), co potwierdza posługiwanie się w nich takimi słowami, jak m.in. „pobłażanie”, sugerującymi, iż owe odmienne poglądy mogą być powszechnie negatywnie wartościowane.

Podsumowując, trzeba stwierdzić, że podstawowe znaczenie wyrazu tolerancja jest niezmiennie od momentu pojawienia się tego słowa w polszczyźnie, czyli od XVIII wieku. Jedno ze znaczeń pobocznych (tolerancja w znaczeniu rodzaju podatku) poświadczane w polszczyźnie XIX wieku nie jest notowane we współczesnym języku. Z kolei słowniki 2 połowy XX wieku i początków XXI podają kilka znaczeń pobocznych (wtórnych) właściwych specjalistycznym odmianom języka, co potwierdza używanie tolerancji jako terminu biologicznego (lub wężej – medycznego) i technicznego.

Na koniec tych analiz jeszcze jedna uwaga, szczególnie istotna w przypadku niniejszych rozważań językoznawczych zamieszczonych wśród prac socjologów. A mianowicie: ani jeden z badanych słowników nie traktuje tolerancji jako terminu właściwego naukom socjologicznym (w których termin ten oznacza 'liberalny stosunek jednostki do zachowań i poglądów innych osób, wyrozumiałość dla tych postaw ludzkich, które są częściowo lub całkowicie niezgodne z postawami przyjmowanymi przez daną jednostkę'¹²), nie wyróżnia bowiem tego znaczenia jako osobnego, a także żadnego z podanych znaczeń nie opatruje kwalifikatorem „socjologiczne”. Powodem może być używanie przez socjologów terminu tolerancja w znaczeniu zbliżonym do obowiązującego w języku ogólnym. Podobnie słowniki nie odnotowują faktu używania wyrazu tolerancja w znaczeniu terminu innych nauk humanistycznych (np. filozofii czy etyki).

Inaczej pojęcie tolerancji traktują źródła encyklopedyczne, kwalifikując ją jako termin socjologiczny i definiując, tym razem podobnie jak słowniki, jako: 'postawę zgody na wyznawanie i głoszenie poglądów, z którymi się nie zgadzamy, oraz na praktykowanie sposobu życia, którego zdecydowanie nie aprobujemy, a więc zgody na to, aby zbiorowość, której jesteśmy członkami, była wewnątrznie zróżnicowana pod istotnymi dla nas względami' (EPWN, t. 3, s. 592).

¹² *Kategorie pedagogiczne...*, s. 61.

Synonimy i antonimy

Wyrazy bliskie znaczeniowo leksemowi tolerancja notowane przez słowniki synonimów ujawniają się już w definicjach zawartych w słownikach ogólnych języka polskiego. Chodzi tu o słowa wyrozumiałość i pobłażanie. Wśród innych najbardziej popularne, to pobłażliwość i przychylność, natomiast użycie pozostałych: sympatia, życzliwość, cierpliwość, względy – w zdecydowanie większym stopniu uwarunkowane jest kontekstem. Źródła leksykograficzne (SSP) podają też, że synonimami przymiotnika tolerancyjny są wyrazy wspaniałomyślny i wielkoduszny. W związku z tym, stosując prawo analogii, można powiedzieć, że rzeczowniki utworzone od nich – wspaniałomyślność i wielkoduszność – w niektórych kontekstach mogą być używane zamiennie z tolerancją. Jeśli natomiast wyraz tolerancja jest używany jako termin medyczny lub biologiczny, uprawnione jest zastępowanie go leksemem wytrzymałość.

Synonimy tolerancji nie stanowią zbyt licznej grupy, czego nie można powiedzieć o antonimach. Zalicza się do nich przede wszystkim leksemy: nietolerancja, wrogość i rygoryzm, a w dalszej kolejności także ich synonimy: w przypadku nietolerancji – konserwatyzm, konserwatywność, zachowawczość, tradycjonalizm (SA, s. 684); jeśli chodzi o wrogość – nienawiść, niechęć, pogardę, odrazę, wstręt, wzgardę, awersję, repulsję, obrzydzenie, odium, niesmak, obmierzłość, nieżyczliwość, zazdrość, zawiść, jad, agresję, zawziętość, antagonizm i zwalczanie się (SA, s. 774), natomiast w przypadku rygoryzmu – surowość, pryncypializm, fundamentalizm, nieustępliwość, bezwzględność, purytanizm, puryzm i formalizm (SA, s. 806), a także wiele innych, ujawnianych w tekstach okazjonalnie (przykładem może być fragment postulatów w sprawie wychowania wyekscerpowany z Korpusu IPI PAN: „Rozwijanie postaw tolerancji i eliminowanie postaw ksenofobicznych”) lub potencjalnych „czekających” na odpowiednie zastosowanie.

Zaliczenie wymienionych wyrazów do synonimów lub antonimów tolerancji jest kwestią problematyczną, ponieważ rodzaj łączącej je relacji nie tylko zależy od kontekstu, w jakim użyto wyrazu, ale również od subiektywnej intencji, często niepozbawionej emocji interpretującego. Egzemplifikacją tej kwestii może być relacja, jaka łączy leksemy zrozumienie i tolerancja. Z jednej strony można je uznać za synonimy, z drugiej – za antonimy, co potwierdza możliwe połączenie obu wyrazów przeciwstawnym spójnikiem „a”. Godząc oba stanowiska, można by powiedzieć, że są to synonimy uzupełniające się.

III. Tolerancja w tekstach

W celu dokonania analizy rzeczywistych znaczeń terminu tolerancja oraz zbadania jego funkcjonowania w tekście posłużyłam się drugim wydaniem Korpusu IPI PAN, zawierającym 30 milionów segmentów, dostępnym na stronie internetowej: <http://korpus.pl>.

W Korpusie liczącym 30 milionów wyrazów odnotowano 260 przypadków użycia słowa tolerancja, w tym 259 w liczbie pojedynczej. Jedyna forma pluralna, jaka się pojawiła, to tolerancja w znaczeniu technicznym: „Mogę powiedzieć tylko tyle, że tolerancje są zachowane, a błędy w uzyskaniu marginesu powstały w procesie nakładania farby stalorytnicznej”. Każde inne znaczenie tego leksemu nie dopuszcza form liczby mnogiej, inaczej mówiąc: tolerancja w znaczeniu innym niż techniczne należy do klasy *singularia tantum*, czyli wyrazów posiadających jedynie liczbę pojedynczą. Na podstawie analiz Korpusu można powiedzieć, że w języku polskim najczęściej używa się formy „tolerancji” (w badanym zasobie 168 użyć), co wynika z tego, że obsługuje ona 3 przypadki gramatyczne: dopełniacz, celownik i miejscownik. Pozostałe formy to: tolerancja (46 wyników), tolerancję (33 wyniki) oraz tolerancją (12 wyników). W badanym zbiorze najczęściej używano wyrazu tolerancja w znaczeniu głównym. Tylko kilkanaście użyć odnotowano dla tolerancji jako terminu biologicznego i kilka w znaczeniu terminu technicznego, np.: „Jego dodatkową zaletą jest odporność na choroby i szkodniki oraz wysoka tolerancja niskich temperatur”.

Frekwencja pozostałych wyrazów, utworzonych od rdzenia toleranc-, to: czasownik tolerować (233 wyniki, w tym 92 formy osobowe i 141 nieosobowych), tolerancyjny (59), tolerowanie (30), tolerancyjnie (1), tolerancyjność (1).

Teksty składające się na Korpus pozwalają zbadać funkcjonowanie słowa tolerancja w różnych odmianach języka oraz jego rozumienie przez przeciętnego użytkownika polszczyzny. Okazuje się bowiem, że wypowiedź dotycząca tolerancji często jest otwierana lub zamykana krótką, roboczą, nie zawsze precyzyjną, a nawet kontrowersyjną definicją pojęcia. Nadawca podkreśla w ten sposób te aspekty, które są uważane za najistotniejsze w danym kontekście: np. „tolerancja jest otwarciem na inność”, „tolerancja jest symbolem kultury”, „prawdziwa tolerancja to jest szacunek dla drugiego człowieka”, „tolerancja religijna to zrównanie Kościoła z pierwszą lepszą sektą religijną”.

Z pozostałych tekstów, w których użyto wyrazu tolerancja, można się przekonać, kto/co jest jej podmiotem i przedmiotem, jakie są jej cechy, a także które pojęcia i wartości są z nią najczęściej zestawiane.

Podmiot tolerancji

Z tekstów składających się na analizowany Korpus wynika, że najczęściej podmiot tolerancji lub jej braku jest wyrażony metonimicznie, ponieważ nazwę konkretnej grupy ludzi zastępują nazwy instytucji („rząd”, „ministerstwo”, „policja”, „Powiatowy Inspektorat Nadzoru Budowlanego”, „francuska drogówka”, „władza państwa polskiego”), państw i regionów („Francja”, „Polska”, „Zachód”), dokumentów wydanych przez konkretną osobę lub grupę ludzi („regulamin”, „ustawa”, „ukaz carski”, „przepisy pruskiego prawa krajowego”), a także wysoce ogólne i abstrakcyjne nazwy („państwo”, „kultura”, „gospodarka”). Rzadziej podmiot jest zwerbalizowany w postaci nazwy człowieka, np. mniej czy bardziej znanych postaci współczesnych lub historycznych („minister Marek Pol”, „Krzysztof Wilk”, „Władysław IV”). Czasami nie są one wymieniane z imienia i nazwiska, ale podawana jest ich nazwa wskazująca na pełnienie konkretnej funkcji społecznej („sąsiad”, „szef”, „wujek”, „nauczyciel”, „sędzia”, „podwładny”). Podmiotem tolerancji są też różnego typu zbiorowości, wyodrębniane ze względu na wiek, narodowość lub rolę społeczną („społeczeństwo”, „wielu młodych ludzi”, „Polacy”, „Mongolowie”, „rodzice”, „rodzina”, „kapłani”, „ustawodawcy”). Podmiotem może też być nadawca tekstu, co wyraża się w użyciu zaimka „ja” oraz form od niego utworzonych, lub jest sugerowane wyłącznie formą czasownika (podmiot domyślny).

Kilka użyć pojęcia tolerancja wynotowanych z Korpusu dowodzi, że jej podmiotem mogą też być zwierzęta („kot”) lub pojęcia abstrakcyjne („dobry ton” w zdaniu „Dobry ton nie znosi i nie toleruje wydawania przy jedzeniu jakichkolwiek odgłosów”), co dowodzi silnej w języku polskim tendencji do antropomorfizacji (nadawania właściwości ludzkich przedmiotom lub zwierzętom).

Informacja o podmiocie tolerancji może być ponadto zawarta w przydawce określającej wyraz tolerancja, np. „tolerancja macierzyńska”, „nasza tolerancja”, „tolerancja społeczna”.

Podmiotem tolerancji użytej w znaczeniu terminu biologicznego jest najczęściej „pacjent”, „pacjentka” lub „roślina”.

Przedmiot tolerancji

Analizy Korpusu dowodzą, że tolerancja jest przede wszystkim skierowana na „inność”, „mniejszość”, „odmienność”, „odrębność” szeroko pojętych obyczajów, poglądów, postaw, kultury i religii, np. „inna wypowiedź artystyczna”, „odmienne przekonania”, „odrębne kultury”. Ta odrębność dotyczy jednak części postaw i zachowań wartościowanych negatywnie, co egzemplifikuje większość badanego materiału. Potwierdza to też zasadność wyodrębnienia przez Bańkę osobnego znaczenia wyrazu tolerancja definiowanego jako: ‘pobłażanie

dla nagannych zachowań lub zjawisk albo dla osób, które zachowują się naganie' (ISJP, t. 2, s. 833). W takim rozumieniu przedmiotem tolerancji są m.in. następujące zachowania i zjawiska: „picie” [alkoholu – M.D.-K.], „zbrodnie”, „przestępstwo”/„przestępstwa”, „naruszanie prawa”, „nadużycia”, „korupcyjne sytuacje”, „afery gospodarcze”, „szara strefa”, „przemoc”, „wyzysk” oraz osoby lub grupy osób: „bandyci”, „pijacy”. Tak pojęta tolerancja rzadko należy do postaw wartościowanych pozytywnie¹³, np. „Zuchwałości świata przestępczego sprzyja nadmierna tolerancja okazywana bandytom ze strony prokuratury”. Postawa ta zyskuje dodatni charakter dopiero wówczas, kiedy jest określana jako brak tolerancji na pejoratywnie nacechowane postawy i zachowania, np. „Oni nie tolerowali chamstwa”.

Czasami o przedmiocie tolerancji mówi się bardzo enigmatycznie: „błędy”, „błędne zasady”, „pewne cechy u ludzi”.

Przedmiotem tolerancji może być ponadto jakaś wybrana grupa ludzi, których łączy określona cecha, postawa lub sytuacja, w jakiej się znajdują („pielgrzymi”, „posłowie”, „mniejszości seksualne”, „ludzie z zaburzeniami psychicznymi”, „Słowianie”, „krewni”, „domownicy”). Owa grupa ludzi może być nieokreślona: „inni” lub generalizowana: „wszyscy”, „ludzie”.

Inaczej przedstawia się przedmiot tolerancji w pozostałych znaczeniach. I tak w rozumieniu technicznym jej przedmiotem są najczęściej nazwy substancji i materiałów, np. „substancje smakowe”, „rozpuszczalniki”, „benzyna”, a w znaczeniu medycznym na ogół nazwy produktów spożywczych, np. „jogurty”, „owoce”, „odżywki sojowe”.

Reasumując powyższe analizy, można stwierdzić, że potwierdzają one tezy etyków¹⁴, zgodnie z którymi żadnego z omawianych podmiotów nie cechuje tolerancja absolutna, jest ona jedynie postawą wybiórczą skierowaną na konkretny przedmiot lub grupę przedmiotów.

Powiązania tolerancji z innymi wartościami

Wyraz tolerancja bardzo często występuje w języku polskim obok nazw innych wartości. Na ogół jest składnikiem wyliczeń dwójkowych lub trójkowych, zajmując w mniej więcej równym stopniu pozycję inicjalną, finalną i środkową. Tolerancja jest zestawiana z pojęciami synonimicznymi, np. „otwartość”, „rozumienie” („wyrozumiałość”), „poszanowanie”, bądź takimi, które są jej przyczyną lub skutkiem – warunkiem niezbędnym do jej zaistnienia: „pokój”, „wol-

¹³ Taką postawę filozofowie określają jako „tolerancję negatywną”. Wskazują też na różne motywy owego zachowania ludzkiego (I. Lazari-Pawłowska, op. cit., s. 107).

¹⁴ Por. L. Żuk-Łapińska, op. cit.

ność”¹⁵, „demokracja”, „odpowiedzialność”, „zgoda”, „porozumienie”, „solidarność”, „sprawiedliwość”, a także „cierpliwość”¹⁶. Wyraz „tolerancja” często bywa używany w tytułach pozycji książkowych (w tym naukowych) i wówczas również jest składnikiem wyliczeń, np. „literatura, kultura, tolerancja”.

Cechy tolerancji

W większości tekstów tolerancja jest wartościowana dodatnio. Jak wykazano jednak wcześniej, tolerancja nie jest wartością jednoznacznie pozytywną, zwłaszcza wówczas, gdy jej przedmiotem jest postawa pejoratywnie oceniana. Z tekstów wynika też, że tolerancja powinna mieć granice: zbytnia tolerancja nie zawsze jest postawą aprobowaną społecznie, wręcz przeciwnie: ulega deprecjowaniu.

Najczęstszą przydawką określającą tolerancję jest przymiotnik „religijna” wskazujący w zasadzie nie na jej cechę, ale na przynależność gatunkową. Inne wyekscerpowane z tekstów składających się na Korpus, to m.in.: „wszechogarniająca”, „bezrozumna”, „antypolska”, „wyjątkowa”, „niezwykła”, „mądra”, „światopoglądowa”, „obyczajowa”, „prawdziwa”, „macierzyńska”, „uległa”. Część spośród cech omawianego wyrazu może wskazywać na jego podmiot („macierzyńska”) lub przedmiot („światopogląd”). Niektóre z określeń mogą sugerować, że wartość będąca tematem tego artykułu podlega stopniowaniu: „duża”, „wielka”, „maksymalna”, „wysoka”, „głęboka”, „częściowa”. Inne funkcje pełni natomiast stopniowanie tolerancji użyte w znaczeniu technicznym, np. w wyrażeniu „dziesięcioprocentowa tolerancja”.

IV. Podsumowanie

W niniejszym tekście starałam się przedstawić jak najszersze pole semantyczne tolerancji – wyrazu mającego wprowadzić stosunkowo niedługą historię w polszczyźnie, ale ciągle ewoluującego pod względem semantycznym. Pojemność znaczeniowa analizowanego słowa, jak i zakres jego użycia (od polszczyzny ogólnej po specjalistyczną) ciągle się powiększa. Analiza różnorodnych pod względem stylowym tekstów współczesnego języka polskiego wykazała, że o wartościowaniu tolerancji (pozytywnym lub negatywnym) decyduje jej przed-

¹⁵ Na związki tolerancji z wolnością zwracał już uwagę Kołłątaj, który tolerancję pojmował jako przyzwolenie na wolność drugiego człowieka (por. K. Sędziak-Paździora, op. cit., s. 42).

¹⁶ O tym powiązaniu pisała D. Kowalska, *O cierpliwości*, [w:] *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, red. J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1993, s. 75–84.

miot. Jest to zatem pojęcie nie tylko wieloznaczne, ale przede wszystkim ambiwalentne z punktu widzenia aksjologii, na co nie zawsze zwracają uwagę źródła leksykograficzne.

Wykaz skrótów cytowanych słowników i encyklopedii

- EPWN – *Encyklopedia PWN w trzech tomach*, Warszawa 1999.
ISJP – *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, t. 1–2, Warszawa 2000.
NSEJP – Długosz-Kurczabowa K., *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
PSWP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 1–50, red. H. Zgółkowska, Poznań 1995–2005.
SA – Dąbrowka A., Geller E., *Słownik antonimów*, Warszawa 1995.
SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.
SJPLin – Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1807–1814.
SJPS – *Słownik języka polskiego*, t. 1–3, red. M. Szymczak, Warszawa 1978–1981.
SJPWarsz – Karłowicz J., Kryński A.A., Niedźwiedzki W., *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa 1900–1927.
SJPWil – *Słownik języka polskiego*, wyd. M. Orgelbrand, Wilno 1861.
SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–30, red. M.R. Mayenowa, Warszawa 1995–2002.
SSP – Kurzowa Z. i in., *Słownik synonimów polskich*, Warszawa 1998.
SStp – *Słownik staropolski*, t. 1–11, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1953–2003.
SSZ – Bańko M., Drabik L., Wiśniakowska L., *Słownik spolszczeń i zapożyczeń*, Warszawa 2007.
SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.
USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–5, red. S. Dubisz, Warszawa 2003.
WSWO – *Wielki słownik wyrazów obcych PWN*, red. M. Bańko, Warszawa 2005.
PSWP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgółkowska, t. 1–50, Poznań 1995–2005.

Bibliografia

- Grześkowiak-Krwawicz A., *O formę rządu czy o rząd dusz?*, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2000.

- Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, red. J. Bartmiński, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2003.
- Keller J., *Tolerancja jako zasada moralna i postawa*, „Studia Filozoficzne” 1961, nr 1.
- Kowalska D., *O cierpliwości*, [w:] *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, red. J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1993.
- Lazari-Pawłowska I., *Trzy pojęcia tolerancji*, „Studia Filozoficzne” 1984, nr 8.
- Literatura, kultura, tolerancja*, red. G. Gazda, I. Hübner, J. Płuciennik, Universitas, Kraków 2008.
- Kategorie pedagogiczne: odpowiedzialność, podmiotowość, samorealizacja, tolerancja, twórczość, wyobraźnia*, red. J. Górniewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olszyn 2001.
- Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, red. J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1993.
- Pluralizm i tolerancja*, red. K. Wiliński, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1998.
- Puzynina J., *Tolerancja*, [w:] *Słowo – wartość – kultura*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1997.
- Ratzinger J., *Wiara – prawda – tolerancja: chrześcijaństwo a religie świata*, tłum. R. Zajączkowski, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2005.
- Sędziak-Paździora K., *Tolerancja i wolność w ujęciu Hugona Kolltāja*, „Tolerancja: Studia i Szkice”, t. XI, red. A. Rosół, M.S. Szczepański, Częstochowa 2005.
- Tazbir J., *O tolerancji*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1992.
- Tazbir J., *Reformacja – kontrreformacja – tolerancja*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1996.
- Tolerancja*, red. M. Szyszkowska, T. Kozłowski, Spółdzielnia Wydawnicza Anagram, Warszawa 2003.
- Tolerancja a edukacja*, red. M. Patalon, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2008.
- Tolerancja i wielokulturowość – wyzwania XXI wieku*, red. A. Borowiak, P. Szarota, Wydawnictwo Academica, Warszawa 2004.
- „Tolerancja: Studia i Szkice”, red. A. Rosół, M.S. Szczepański, t. I–XIV, Częstochowa 1994–2008.
- Zieliński M., *Religia a moralność*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2000.
- Żuk-Łapińska L., *Problem tolerancji*, Wydawnictwo UW, Warszawa 1990.

Streszczenie

Celem tekstu jest zbadanie funkcjonowania w języku polskim wyrazu tolerancja i wyrazów pokrewnych. W oparciu o słowniki historycznej i współczesnej polszczyzny omawiam pochodzenie wyrazu, jego pierwotne znaczenie, rozwój semantyczny, wskazując na wszystkie znaczenia funkcjonujące w dziejach polszczyzny. Informacje zawarte w słownikach na temat badanego słowa konfrontuję z wiedzą encyklopedyczną oraz wnioskami wynikającymi z analiz funkcjonowania słowa „tolerancja” w tekstach składających się na Korpus IPI PAN. Na podstawie tych tekstów ustaliam właściwości leksykalno-semantyczne tolerancji w języku polskim, m.in. wskazując na jej podmiot, przedmiot, cechy oraz najczęstsze kolokacje.

Summary

The Semantic and Lexical Analysis of Word Tolerancja

The article is an analysis of the Polish lexeme tolerancja (and derivatives) on the basis of the word's etymology, contemporary and historical lexicographic definitions and in the texts of 20th and 21st century (on the strength of Korpus IPI PAN). Tolerancja is semantically rich and heterogeneous. Several different meanings of tolerancja can be identified in contemporary and historical Polish: as a name of value and as the technical and biology term. The concept is treated as a value connected with wyrozumiałość and pobłażanie. Its subject is a human being or institution. It is contrasted with nietolerancja, wrogość i rygorizm and their synonyms. Tolerancja is treated as an emotional state positively or negatively charged.